

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катич	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженоси*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженоси, заштити* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ

МЕСТО У КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА

Бранислав Тодић

Велики жупан Стефан Немања припојио је у последњим деценијама XII века својој држави жупе Патково, Хвосно, Подримље, Кострц и Дршковину, Призрен, Лаб, Липљан и Ситницу, што је приближно предео омеђен Копаоником, планином Голак, Шар-планином и Проклетијама (сл. 189). Он је тада трајно ушао у састав Србије као њен јужни део, а после великих освајања Немањиних наследника крајем XIII века и у XIV столећу нашао се у њеном средишту (сл. 210). Лако је интегрисан у српску државу из географских и економских разлога и зато што је и много пре припајања био насељен компактним српским становништвом. Важно је и то што су приликом организовања самосталне Српске цркве (1219) задржане две старе византијске епископије на том подручју – Призренска и Липљанска – и образована је трећа, са седиштем у Хвосну.¹ Треба додати и да је српски манастир на Светој Гори Хиландар врло рано добио близу Призрена значајне поседе,² а одмах затим мало северније добили су их и манастири Студеница и Жича. Убрзо је отпочето и с подизањем манастира чија властелинства нису била ограничена на Призрен, Хвосно или Липљан, као што се и духовна власт призренских и липљанских епископа ширила на суседне области – Мораву, Врање и Полог.

Ктитори и приложници

Захваљујући великом броју ктитора, од владара и архиепископа до властеле и сеоских општина, у том делу државе подигнуто је мноштво цркава и манастира, највидљивијих и најтрајнијих обележја једног народа

¹ Јанковић (М.), *Епископије и митрополије*, 17–33.

² Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*.

и његове културе. По томе се поменути део земље није много разликовао од других српских области, али се у њему лакше прати континуитет уметничког стварања, чешће него другде подстицаног од најистакнутијих представника световне и духовне власти. Посредно се закључује да се још краљ Стефан Првовенчани у трећој деценији XIII века старао око обнове епископских седишта у Призрену и Липљану, о чему сведоче њихове цркве и остаци фресака с ћириличким натписима.³ Ове две цркве је темељно обновио или изнова подигао краљ Милутин: Богородицу Љевишку 1307–1309. и Грачаницу око 1315. године (сл. 3, 117),⁴ а своју гробну цркву Бањску саградио је 1312–1314. на обронку планине Рогозне, недалеко од Звечана.⁵

Подизање таквих и још раскошнијих манастира у средишту српске земље наставили су Милутинови наследници. Краљ Стефан Урош III (1322–1331) саградио је себи гробну цркву у Затрнавској жупи, на месту званом Дечани (т. X); није, истина, дочекао да је види завршену, па је цркву довршио његов син Стефан Душан (сл. 120, 416, т. III).⁶ А своју гробну цркву Светих арханђела он је подигао нешто јужније, на реци Бистрици, близу Призрена (1343–1348).⁷ Ова црква, од савременика много хваљена, није дуго постојала – била је порушена већ око средине XV века.

И само навођење споменика показује да је у првој половини XIV столећа то подручје српске државе

³ Мијовић, *Грачаница*, 130–132; Чанак-Медић, Тодић, *Богородица Љевишка*, 31–35.

⁴ Ненадовић, *Богородица Љевишка*; Ćurčić, *Gračanica*.

⁵ *Archiepiskop Danilo i drugi. Životi kraljeva*, 149–151; *Повеља краља Милутина*.

⁶ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 15–31.

⁷ Ненадовић, *Душанова задужбина*.

Сл. 117. Манастир Грачаница, Богородичина црква, краљ Урош II Милутин, око 1320. године

било у средишту ктиторске активности владара. Три генерације краљева – Милутин, Стефан Дечански, Стефан Душан – подижу ту своје гробне храмове и око њих образују велике и богате манастире. После гашења владарске лозе Немањића државно средиште се све више померало ка југу, а потом према северу. Нови владари и чланови њихових породица нису, међутим, заборавили славне манастире и знаменита места из недавне прошлости. Млади краљ Марко, син краља Вукашина, у години Маричке битке сазидао је цркву Ваведења Богородичиног у Призрену, која се није сачувала.⁸ Трагичне последице Косовске битке (1389) у манастиру Дечанима ублажила је

⁸ Ивановић, *Највише младог краља Марка*, 20–21.

замонашена супруга кнеза Лазара Јевгенија и постала нови ктитор манастира.⁹ Није искључено да је и њен син деспот Стефан Лазаревић био ктитор дечанског света три јерарха у првим годинама XV века.¹⁰ Најзад, деспот Ђурађ Бранковић сигурно је постао велики приложник манастира Грачанице када је 1429. године дао да се на зиду цркве наслика портрет његовог рано преминулог сина Тодора (сл. 150).¹¹

Владаре је у стопу пратила њихова властела, која је од почетка XIV stoleћа почела да подиже цркве на својим поседима широм српске државе. Донедавно је најстарија таква црква била сачувана у Муштушту близу Суве Реке, а сазидао ју је 1315. године велики казнац Јован Драгослав (сл. 352).¹² Изгледа да је у време краља Милутина и породица Владојевић саградила у Призрену цркву Светог Спаса,¹³ а Никола Тутић подигао је мало касније (1331/1332) цркву Светог Николе (сл. 123, 213).¹⁴ Племићке задужбине су и цркве Ваведења у Липљану, Преображења у Будисавцима (трећа деценија XIV века), Светог Николе у Великој Хочи (пре 1345), Јована Претече у Црколезу (пре 1355), Успења Богородичиног у Ваганешу (1354), Светог Георгија у Речанима и многе друге о којима се углавном зна на основу писаних извора (сл. 14, 214, 393, 446).¹⁵

Припајање пећког метоха у Хвосну властелинству манастира Жиче око 1220. године било је од далекосежног значаја, не само зато што је ту крајем XIII века пренето седиште Српске православне цркве него и зато што је Пећ убрзо постала веома важно културно и уметничко средиште. Најпре је архиепископ Арсеније (1233–1263) на месту византијске базилике подигао цркву Светих апостола, затим је архиепископ Никодим (1317–1324) с њене северне стране призидао цркву Светог Димитрија и, најзад, архиепископ Данило II је између 1324. и 1330. с јужне стране саградио цркву Богородице Одигитрије и параклис Светог Николе, а испред

⁹ Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 281–282; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 116–117.

¹⁰ Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска иустуиња*, 408.

¹¹ Стародубцев, *Српско зидно сликарство II*, 179–182.

¹² Ђурић, *Непознати споменници*, 61–67.

¹³ Тимотијевић (Р.), *Црква Св. Спаса у Призрену*, 65–78; Ćurčić, *Two Examples of Local Building Workshops*, 45–48.

¹⁴ Томовић, *Морфологија ћириличких највише*, 52–53.

¹⁵ Ђорђевић (И.), *Зидно сликарство српске власцеле*, 150, 152–153, 164–165, 179–180, 185–188.

Сл. 118. Пећка патријаршија, црква Богородице Одигитрије, ктиторска композиција, детаљ: пророк Данило и српски архиепископ Данило II

Сл. 119. Призрен, Богородица Љевиска, натпис на фасади са именом призренског епископа САВЕ

све три цркве – Светих апостола, Светог Димитрија и Богородичине цркве – подигао је припрату с високим пиргом на прочељу (сл. 118). На тај је начин у Пећи створена, можда према цариградским и светогорским узорима, изузетна архитектонска целина, јединствена у српској уметности.¹⁶ О пећком манастиру су се и у потоњим временима старали архиепископи и патријарси, чувајући му предводничко место у српској култури. Од средине XV века, међутим, с постепеним гашењем патријаршије, нестају велики покровитељи уметности из редова највише црквене хијерархије, а у старим српским областима као културно средиште најдуже се одржала Грачаница, седиште Новобрдске митрополије

¹⁶ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*; Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 13–132.

у саставу Охридске архиепископије, пре свега захваљујући митрополиту Никанору (1528–1551).¹⁷

Тек је поновно успостављање Пећке патријаршије 1557. године означило свестрану духовну и културну обнову на читавом пространству на којем је живео српски народ. У Пећи је патријарх Макарије Соколовић 1565. обновио Данилову припрату (сл. 13), а патријарх Јован 1613/1614. зарушену цркву Светог Димитрија; потоњу је живописао 1620/1621. патријарх Пајсије, који је обновио трпезарију и старе фреске у цркви Светих апостола 1633/1634, док је патријарх Максим 1673/1674. предузео обнову цркве Светог Николе и манастирског обзиђа.¹⁸ Патријарх

¹⁷ Ђурић, *Икона о хироџонији*, 297–314.

¹⁸ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 254–312.

Сл. 120. Манастир Дечани, црква Христа Пантократора, део хороса са именом српског краља Стефана Душана

Макарије је обновио и цркву у Будисавцима (сл. 269), а Дионисије, новобрдски митрополит, и Антоније, херцеговачки митрополит, извели су обнову спољне припрате Грачанице. Њихов пример су следили монаси, имућнији појединци, трговци, занатлије и читава села предвођена својим свештеницима, на исти начин као и на осталим подручјима патријаршије.¹⁹

Аустројско-турски рат и Велика сеоба (1689–1690), међутим, не само што су изменили демографску слику тих предела, изазвали напуштање и рушење многих цркава и манастира него се нагло проредио и број њихових ктитора. Преживели манастири су препуштени сами себи и морало је проћи неколико

¹⁹ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 60–61, 121–122; исти, *Art and Patronage*, 401–414; исти, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 60–61, 121–122.

деценија да би се стање колико-толико поправило и да би се појавили нови приложници, што се најбоље може пратити према писаној и уметничкој грађи у манастирима Пећкој патријаршији и Дечанима.²⁰ Тек је после ослободилачких ратова у првим деценијама XIX века почела да притиче значајнија помоћ из Београда у још неослобођене крајеве – шаљу је кнез Милош Обреновић, кнез Александар Карађорђевић, кнез Михаило, митрополити Михаило и Петар, државна министарства, хуманитарна друштва и многи појединци.²¹ Захваљујући њима и локалном становништву, одржавају се стари манастири, подижу се нови храмови и опремају потребним богослужбеним предметима, у очекивању ослобођења и тих крајева (1912) и њиховог поновног укључивања у културне токове матице.

ГРАДИТЕЉСТВО

Цркве чије смо ктиторе и велике приложнике навели у целини припадају развојним токовима српске уметности; неке у њима имају водеће место, друге мање или више истакнут значај, док треће представљају њихову пратећу појаву. Овде ћемо укратко размотрити првенствено најзначајније споменике.

Када је архиепископ Арсеније око средине XIII века подизао цркву Светих апостола у Пећи (сл. 1, 121, 418), имао је пред очима Спасову цркву у Жичи, и то њен најстарији део. Стога је и црква Светих апостола једнобродног типа, с куполом, правоугаоним певницама и припратом. Накнадно додато жичко западно постројење није поновљено у Пећи, али јесу бочни олтарски анекси. Има разлога за претпоставку да су се првобитно и ту налазили параклиси уз припрату, касније замењени правим црквеним здањима.²² Пећка црква, наравно, није копија жичке – значајне међусобне разлике могу се уочити и у плану и у елевацији – али је неспорно да је исти градитељски програм остварен у обема црквама. Ово угледање се може објашњавати односом њихових ктитора,²³ мада су историјскоуметнички разло-

²⁰ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 314–316; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 45–46.

²¹ Стојанчевић, *Једна помоћ српске владе*, 227–231; Шаkota, *Дечанска ризница*, 64–76; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 123–127; Женарју Рајовић, *Црквена уметност XIX века*, 39–69.

²² Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 26–32; Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 29–35, 44–46 и даље.

²³ Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 231–244.

Сл. 121. Пешка патријаршија

зи дубљи и значајнији: пешки Свети апостоли само су једна у низу рашких грађевина чији је програм одређен још у време Стефана Немање, а у српској архитектури владао је до краја XIII века, са значајним изменама и знатно дуже.²⁴ У истом духу била је саграђена и катедрална црква хвостанских епископа у првој половини XIII века (сл. 191).²⁵

Тежња ка неговању континуитета, а не локалне посебности, одређивала је главни ток српског градитељства, који се у владарским задужбинама продужио до средине XIV столећа. То се у пуној мери осетило у Бањској, гробној цркви краља Милутина (1312–1314).

Од највеће је важности што је она, по краљевој жељи, саграђена „на слику свете Богородице студеничке“.²⁶ Та сличност с Немањином гробном црквом испољена је на најупадљивијим тачкама: и Бањска је једнобродна грађевина оплаћена мермерним тесаницима и богато украшена скулптуром (сл. 151–153, 243), док су од Жиче наслеђени правоугаони певнички простори и бочни параклиси. Све остало је резултат изузетног рада њених мајстора, што је Бањску сврстало у ред најлепших уметничких остварења српског средњег века.²⁷ На сличан начин, али у још монументалнијем виду, на старију српску архитек-

²⁴ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 481–505.

²⁵ Кораћ, *Сцјугеница Хвостанска*.

²⁶ *Arhiepiskop Danilo i drugi. Životi kraljeva*, 151.

²⁷ Кораћ, *Грађињска школа Поморја*, 103–106; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 657–658.

Сл. 122. Манастир Дечани, црква Христа Пантократора, трпезарија и конаци

туру надовезали су се Дечани (1326/1327–1334/1335). У језгру цркве лако се препознаје рашки план, наглашен високим парапетима (сл. 212), од Студенице је преузет концепт скулптуралног украса, од Бањске замисао плана и обраде фасада, а све је то стваралачки преиначено и уведено у изузетно, у суштини ново градитељско дело (сл. 122, 155, 158–168, 221). Заслуге за то у једнакој мери припадају ктитору Стефану Дечанском, градитељу Вити из Котора и, као у Бањској, архиепископу Данилу.²⁸ И Свети арханђели код Призрена, главна задужбина и гробна црква краља и цара Стефана Душана (1343–1348), следили су

²⁸ Pantelić, *The Architecture of Dečani*; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 172–323; Čanak-Medić, *Le monastère de Dečani*.

мермерним фасадама и обиљем камене пластике ту водећу линију српске архитектуре, али су се и највише удаљили од ње – планом, петокуполним решењем и стилским обележјима (сл. 174, 215–217, 238–240). Тим новинама пак Свети арханђели су постали важан узор млађем српском градитељству, оном из друге половине XIV и првих деценија XV века.²⁹

Око 1300. године зачео се нов правац у развоју српске архитектуре, чвршће повезан с византијском уметношћу, што се објашњава новим српско-византијским односима тих година. Нимало не изненађује чињеница што су први споменици у новом духу

²⁹ Ненадовић, *Душанова задужбина*; Korać, *Les origines de l'architecture*, 157–168; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 661–662.

Сл. 123. ПРИЗРЕН, ЦРКВА СВЕТОГ СПАСА

били подизани у јужним областима српске државе, око Скопља и Призрена. Већ на почетку тог новог раздобља настало је неколико сјајних градитељских остварења, која припадају самом врху српске и касновизантијске уметности. Две цркве краља Милутина – Богородица Љевишка (1307–1309) и Грачаница (око 1315) – саграђене у седиштима Призренске и Липљанске епископије, нове су у српском уметничком наслеђу и по употребљеном материјалу, и по начину зидања, петокуполним решењима и врхунским уметничким дометима (сл. 140, 422, т. XXVIII). Призренска црква је, уз то, пример савршеног уклапања грађевине уписаног крста у старију петобродну базилику, а Грачаница је ремек-дело остварено синтезом математичких знања, великог искуства и градитељског префињеног укуса (сл. 4, 143, 409, т. XI).³⁰ Творац

³⁰ Ненадовић, *Богородица Љевишка*; Кораћ, *Грачаница*, 143–152; Čurčić, *Gracanica*; исти, 'Renewed from the Very Foundations', 23–35.

тих изузетних остварења је протомајстор Никола, који је за краља Милутина сигурно градио и цркву у Нагоричину, вероватно и Краљеву цркву у Студеници. Та нова архитектура била је свестрано и с разумевањем прихваћена у српској средини, а да није била случајна позајмица, показују већ црква Светог Димитрија у Пећи (око 1320)³¹ и млађи споменици XIV века (сл. 208). У њу се од самог почетка уграђују и одлике особене за старије уметничко наслеђе у Србији, као што су звоник на прочељу Богородице Љевишке или романоготички украс пећког Светог Димитрија. Такав спој старог и новог показао се и на грађевинама архиепископа Данила II у Пећи. Његова Богородичина црква и већ од савременика много хваљена припрата (сл. 404, 405)³² представљају прворазредна градитељска остварења која се могу разумети једино у склопу укупног развоја српске средњовековне уметности и њене отворености према актуелним токовима византијске и европске архитектуре, што у још већој мери показују владарске задужбине у Бањској, Дечанима и Светим арханђелима. О томе на свој начин сведоче и племићке задужбине у Муштутишту, Призрену, Будисавцима, Липљану или Речанима.

У каснијим вековима под туђинском влашћу нестаје такве репрезентативне архитектуре. У сеоским насељима претежно се подижу једноставне и скромне грађевине од камена, углавном једнобродне и засведене, с врло ретким скулптуралним украсом, какве су, с разумљивим локалним обележјима, превлађивале и у осталим српским областима од средине XV до XVIII века.³³ У XIX столећу, нарочито у градовима (Приштини, Призрену, Ђиљану и другде), грађене су и велике цркве, а њихови облици, просторна структура и ентеријер били су веома сродни храмовима који су тада подизани у другим областима Балкана под турском влашћу (сл. 292–299).³⁴ Нову и модерну архитектуру, каква ће се после ослобођења развијати и на тим просторима, најавила је црква Светог Саве у Ми-

³¹ Бурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 75–82; Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 35–36, 47, 56–57.

³² Бурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 83–114; Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 36–42, 47–56; иста, *Архиепископ Данило II*, 295–308.

³³ Петковић (С.), *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 12–20, 64–79, 123–134; Шупут, *Споменици*, 31, 56–60, 62–64, 69, 71–73, 77, 197–108, 153–154, 165–168, 220–221, 237, 241–243, 279; *Serbia*, 75–78 (S. Petković).

³⁴ Женариј Рајковић, *Црквена уметност XIX века*, 106–124.

Сл. 124. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, свети Сава Српски, око 1260. године

тровици, изграђена 1896–1913. године према пројекту београдског архитекте Андре Стевановића (сл. 300).³⁵

Сликаство

Српску уметност је на самом почетку XIII века свестраним радом оплеменио свети Сава (сл. 124), што се на најлепши начин осетило на фрескама у Студеници, Жичи и Милешеву, а висока мерила која је он успоставио следила су се током читавог средњег

³⁵ Исто, 114–115.

века, па и касније. Учинио је то и архиепископ Арсеније када је (око 1260) довео у Пећ добре сликаре да фрескама украсе његову цркву – најбољи од њих неговао је ону врсту уметности каква је тада цветала у Србији (сл. 137, 195).³⁶ Ктитор је, као и у грађењу цркве, следио пример Жиче, па је – уз мање и разумљиве разлике – наложио сликарима да понове њен иконографски програм.³⁷ На тај начин су се Свети апостоли и својим фрескама веома складно укључили у водећу линију српске уметности. Колико је, уосталом, већ најраније сликарство у јужним областима српске државе било повезано са оном у Рашкој, показују старије фреске у призренској Богородици Љевишкој (око 1220–1230), које је, нема сумње, извео исти уметник што је сликао у цркви Светог Николе у Студеници (сл. 134, 135).³⁸

Око 1300. године српско сликарство се потпуно окренуло водећој уметности неговојој у Цариграду и Солуну, у науци познатој као ренесанса Палеолога. Тај уметнички ток складно се надовезао на претходно сликарство у Србији и овде је изнедрио нека од својих најлепших дела. Први знаци те нове уметности појавили су се у Пећи (око 1300),³⁹ а затим у обновљеној цркви Богородице Љевишке (1312–1314).⁴⁰ Фреске у Призрену дело су солунског сликара Михаила Астрапе, који се природио српској средини и који је много радио за краља Милутина (сл. 3, 125, 141, 199–201).⁴¹ И ту су натписи на фрескама на српском језику, а на зидовима цркве су насликани краљ Милутин и његови преци, сви српски архиепископи и призренски епископи од 1219. године. Астрапине фреске у Грачаници (1320–1321) припадају пак завршној фази сликаревог рада. На њима се јасно огледају и догађаји из српске историје око 1320. године, не само на портретима краља Милутина и краљице

³⁶ Djurić, *Byzantinische Fresken*, 51–53; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 33–70.

³⁷ Војводић (Д.), *Жича и Пећ*, 31–45.

³⁸ Ђурић, *Једна сликарска радионица*, 63–75; исти, *Byzantinische Fresken*, 50; Чанак-Медић, Тодић, *Богородица Љевишка*, 33–35.

³⁹ Radojčić, *Malerei der Palaologischen Renaissance*, 113–114; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 121–130; Todić, *Serbian Medieval Painting*, 215–219.

⁴⁰ Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, 133–148; Панић, Бадић, *Богородица Љевишка*, 47–104; Todić, *Serbian Medieval Painting*, 48–49, 227–233, 311–317 и даље.

⁴¹ Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin*, 43–98; Миљковић-Пепек, *Делото*; Todić, *Serbian Medieval Painting*, 228–262; Марковић (М.), *Уметничка дела* Михаила и Евџинија, 95–112.

Сл. 125. ПРИЗРЕН, БОГОРОДИЦА ЛЬЕВИШКА, ХРИСТОС ЧУВАР ПРИЗРЕНСКИ, 1310–1313

Симониде него и на сложеној и изузетно значајној Лози Немањића (сл. 142, 203–206).⁴²

Седиште архиепископа у Пећи остаје и у XIV веку једно од најважнијих српских уметничких средишта. У цркви Светог Димитрија настају између 1322. и 1324. године веома вредне фреске, а изводи их сликар Јован са анонимним сарадником. Свакако по ктиторовој жељи, Јован је на зидовима цркве насликао и два српска сабора и изванредну портретску целину с ликовима светог Саве, архиепископа Никодима, краља Стефана Дечанског и младог краља Душана (сл. 5, 218, 219, 421).⁴³ Десетак година касније (између 1330. и 1337) живописане су и грађевине архиепископа Данила.⁴⁴ Сликарска целина у њима је важна и незаобилазна у српској историји уметности и у ликовном и у иконографском погледу – довољно је поменути два портрета ктитора, Лозу Немањића или циклус Светог Арсенија, архиепископа коме је Данило посветио и најважније прославне саставе (сл. 90, 118, 222, 223, 419).

Ту епоху су, међутим, најраскошније обележили Дечани, како својом архитектуром и скулптуром тако и зидним сликарством (око 1337–1347).⁴⁵ Фреске у Дечанима представљају суму тема и иконографије касног византијског и српског средњовековног сликарства, али и суму ликовних решења прве половине XIV века (сл. 126, 148, 221, 224, 229, т. VII). Оне су збир разноликих тежњи испољаваних током тог раздобља и дело посебног и заокруженог значења. Дечани су превазишли значај владарске задужбине: у њих су уткани материјално богатство, знање и напори најбољих уметника које је српска земља имала или које су ктитори у том часу могли да окупе. Иако су Дечани дело свог времена и његов врхунски израз, они су сабрали и све оно што је тада и у прошлим временима било највише цењено, све оно што је представљало окосницу државног и духовног трајања српског народа.

⁴² Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 20–43, 120–126; Walter, *The Iconographical Sources*, 183–200; Тодић, *Грчаница*; исти, *Serbian Medieval Painting*, 49–51, 56–57 и даље.

⁴³ Djurić, *Byzantinische Fresken*, 82–83; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѡаѡријарѡија*, 185–210; Тодић, *Српске ѡеме*, 123–139.

⁴⁴ Djurić, *Byzantinische Fresken*, 84–85; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѡаѡријарѡија*, 132–169.

⁴⁵ Djurić, *Byzantinische Fresken*, 79–82; *Зидно сликарство манастира Дечана*; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 325–515.

Сл. 126. Дечани, црква Христа Пантократора, припрата, Лоза Немањића

Сл. 127. Зограф Лонгин, Силазак у ад (МСПЦ)

Тежиште уметничког стварања у време царства (1346–1371) све је више померано ка југу, а после Маричке битке (1371) и Косовске битке (1389) у северне области српске државе. С падом Србије под турску власт (1459) српска уметност и култура у целини почеле су да преживљавају озбиљну кризу, дугу читаво столеће. Преокрет је наступио 1557. године са обновом Пећке патријаршије као црквене организације, што је означило и почетак свестране уметничке обнове. Тада је, пре свега у сликарству, успостављена спона с претходним великим раздобљем српске уметности⁴⁶ јер је то представљало повратак националном и, како се веровало, аутентичном православном уметничком стваралаштву.

⁴⁶ Пејић, *Стијара држава*, 515–527.

Средиште те уметности постала је Пећ – несумњивом заслугом патријарха Макарија Соколовића и његових сарадника – и одатле се она ширила до најудаљенијих крајева патријаршије. Најпре је обновљена и поново живописана Данилова пећка припрага (1565), а фреске у њој извела су двојица искусних сликара – Андреја и Лонгин. Њихове зидне слике поседују високе вредности, и то не само по мерилима времена у којем су настале (сл. 263, 264, т. IV). Њих двојица су 1570. године осликали и обновљену спољну припрату Грачанице (сл. 265), а радили су и у другим манастирима, од Студенице (1568) до Ломнице у источној Босни (1577/1578), док су своје лепе иконе оставили у Пећи, Дечанима, Великој Хочи и манастиру Пиви.⁴⁷ Значај патријарха Макарија и његових сликара у обнови уметности био је вишеструк. Прво, на читавом простору што су га насељавали Срби православне вероисповести тада се гради, обнавља и осликава велики број храмова, а многи од њих налазе се у области којом се овде бавимо.⁴⁸ Друго, на искуству пећких сликара, посебно Лонгиновом (сл. 127, 267, 268), стасавају добри сликари XVII века – Георгије Митрофановић, Јован и Радул – од којих неки и раде у Пећи (сл. 128, 270–272, 277–279, т. XVII).⁴⁹ Треће, стари манастири (Дечани или Грачаница, на пример) опет постају центри духовног и уметничког живота – у њима се преписују књиге, сликају фреске и иконе и за њих се набављају префињена дела примењене уметности. Може се закључити да је улога Пећи дуже од једног века била кључна у успостављању континуитета уметничке активности, да је српско духовно средиште ангажовало све стваралачке снаге ради свестране обнове народа и његове културе и да су у њему и околним манастирима створена нека од најлепших уметничких дела XVI и XVII века.

После две велике сеобе (1690. и 1739), међутим, многа места су остала пуста, манастири су привремено или трајно били затворени, нестало је имућних приложника и добрих сликара. Културно и уметничко стварање тада се пренело северно од Саве и Дунава,

⁴⁷ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 118–138; Ракић (З.), *Уметности обновљене Пећке патријаршије*, 497–502; Матић (М.), *Српски иконопис на подручју обновљене патријаршије*, 529–539.

⁴⁸ Петковић (С.), *Зидно сликарство*, 162–197.

⁴⁹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 255–276, 291–294, 299–306; Ракић (З.), *Уметности обновљене Пећке патријаршије*, 502–512.

Сл. 128. Пећка патријаршија, црква Светог Димитрија, свети Нестор, рад зографа Георгија Митрофановића, 1619/1620

а после ослобођења дела Србије у XIX веку и у Београд и тамошње градове. Насталу празнину, нарочито после укидања патријаршије (1766), испунили су радови локалних иконописаца и македонских зографа, изведени у допадљивим каснобарокним и декоративним облицима, али далеко од оне уметности која је ту некад стварана.

ПИСМЕНОСТ И КЊИЖЕВНОСТ

Велики краљевски и епископски манастири, племићке и парохијске цркве свуда су у прошлости били духовна и културна језгра и важна средишта писмености и уметничког стварања, а тако је било и у Србији. Манастире је настањивала образована монашка елита, у њима је од самог оснивања негован

преписивачки и књижевни рад, примана је и превеђена византијска књижевност и према њеним образцима састављана су оригинална дела. У манастирима су прикупљане драгоцене и изгледом лепе књиге и стваране су велике библиотеке. У Дечанима и Пећкој патријаршији, на пример, и поред свих губитака, и данас се налазе велике и значајне рукописне збирке (сл. 78–83, 86, 87, 129–132, 280).⁵⁰ У прошлости су богате личне библиотеке имали Димитрије Кантакузин у Новом Брду, грачанички митрополит Никанор или патријарх Пајсије у Пећи.

Књиге су биле писане и повезиване у манастирима и њиховим скитовима. Познати хиландарски преписивач Данилац Левооки дошао је крајем XIV века у Србију и радио је у Ждрелнику код Пећи, поред осталог и за дечанског епископа Варлаама. Око средине XV века књиге су поуздано биле преписиване у манастиру Дечанима, најпре у његовом скиту Света три јерарха, где је радио јеромонах Григорије са сарадницима, а у келији Белаји је око 1490. године лепе књиге писао Никандар и украшавао их крупним иницијалима и прецизно цртаним заставама.⁵¹ Важно место у српском рукописном наслеђу имају и књиге писане у Пећкој патријаршији за патријархе Антонија, Герасима, Јована и Пајсија. И Грачаница је била значајан преписивачки центар: после првог страдања манастира 1383. године архиепископ Симеон је засновао нову библиотеку и организовао је писање књига, у чему се истакао монах Никодим. Заслугом новобрдског митрополита Никанора ту је обновљен преписивачки рад у првој половини XVI века и настављен 1569. године. У то време су књиге писане и у манастиру Светих арханђела код Витине, у Врелу код Пећи, Девичу, Русеници код Призрена, Светом Николи на Чичавици итд.⁵² И село Јањево имало је добре писаре, међу којима се истицао Димитрије Даскал јер је био не само одличан писар него и илуминатор.⁵³

Појава штампаних књига благонаклоно је примљена у српској средини, а неки од поменутих манастира

⁵⁰ Мошин, *Рукописи Пећке патријаршије*, 5–148; *Опис ћирилских рукописних књига*.

⁵¹ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 91–98; Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска ћусишња*, 41–42, 46–47, 51–52.

⁵² Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе*, 61–62, 103, 114, 124, 156, 163–164, 172, 174; Давидовић, *Српски скрипторијуми*, 49–68.

⁵³ Ракић (З.), *Димитрије Даскал*, 163–178.

Сл. 129. Апостол из манастира Дечана (бр. 25), заставица на л. 2г, 1350–1360. (НБС)

Сл. 130. Четворојеванђеље монаха Марка, заставица на л. 14г, 1375–1385. (НБС)

дали су важан допринос настанку и ширењу оваквих књига међу Србима. Дечански јерођакон Мојсије помагао је Божидару Вуковићу око издавања бар две књиге штапане у Венецији 1536–1538. године. Новобрдски митрополит Никанор основао је штампарију у Грачаници 1539. године, а из ње је изашла само једна књига – *Окѣоих ѡеѣоѣласник* – на чијем се почетку налази лепа представа манастирске цркве (сл. 133).⁵⁴

У тим средишњим областима српске државе створена су и дела која припадају најлепшим књижевним остварењима. Притом је од посебног значаја чињеница што су у тамошњим храмовима биле

⁵⁴ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 101; Лазић, *Украј српске штампане књиге*, 491.

сахрањене и неке знамените личности које су убрзо после смрти добиле светитељски култ, а то значи и прославне литургијске саставе. Петар Коришки из хвостанског места Уњемира, један од првих српских пустиножитеља, који се подвизавао недалеко од Призрена, добио је ту и прве стихире и службу почетком XIII века.⁵⁵

Центар књижевног стварања је, очекивано, био у Пећи, седишту архиепископа и патријараха, не само зато што је она била стециште најобразованијих личности свога доба него и због тога што су одатле полазиле иницијативе од далекосежног значаја за живот цркве и државе. Ту је 1319. године архиепископ

⁵⁵ Popović (D.), *The Cult of St Peter of Koriša*, 181–212; Шпадијер, *Свети Пећар Коришки*, 51–89, 195–206, 251–265.

Сл. 131. Четворојеванђеље Пећке патријаршије (бр. 8), заставица на л. 58r, крај XV века (МСПЦ)

Сл. 132. Поменик манастира Дечана (бр. 109), заставица на л. 14r, 1595. (НБС)

Никодим превео *Тийк јерусалимски* са грчког на српски језик, што је подстакло и стварање нових литургијских састава.⁵⁶ Никодимов наследник Данило II ту је замислио свој монументални *Зборник житија краљева и архиепископа српских*, а три житија и две службе посветио је архиепископима који су почивали у Пећи – Арсенију, Јоаникију и Јевстатију.⁵⁷ Вероватно је бар један од Данилових настављача који су његов зборник допунили новим житијима потицао са архиепископског двора у Пећи. За то средиште били су везани монах исихаста и потоњи патријарх Јефрем (1375–1379, 1389–1390) и патријарх

Данило III (око 1390 – 1400), писац *Пролошкој житија светиој Симеона и Саве*, *Службе краљу Милушину* и неколико песничких састава посвећених косовском мученику кнезу Лазару.⁵⁸ Његов савременик је био епископ пећки Марко, који је свом духовном оцу патријарху Јефрему посветио житије и службу, своја два најзначајнија дела, а саставио је и *Службу архиепископу Никодиму*.⁵⁹

Око 1400. године све потребне култне саставе добио је и Стефан Дечански, а написао их је Григорије Цамблак у време кад је био игуман у Дечанима.

⁵⁶ *Тийк архиепископа Никодима*.

⁵⁷ *Arhiepiskop Danilo i drugi. Životi kraljeva*, 3–161, 232–321; Србљак, 7–75.

⁵⁸ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 182–185, 192–195.

⁵⁹ Трифуновић (Ђ.), *Житије светиој патријарха Јефрема*, 67–74; Србљак, 201–279.

Књижевно је најзанимљивије житије, у којем је Свети краљ приказан као владар мученик, невини страдалник и жртва људске злобе и пакости. У житију је драгоцен и Цамблаков опис манастира Дечана, написан потпуно по правилима византијских екфрасиса.⁶⁰ У годинама које су претходиле коначном паду Србије (1459) и непосредно после тога настала су неочекивано нека изузетна књижевна дела. Чetrдесетих година XV века непознати писац саставио је *Службу светом Јоаникију Девичком*,⁶¹ а у Новом Брду је стварао Димитрије Кантакузин, који је преживео пад тог града под Турке. Он пише на српском и грчком, чита Пиндара и Есхила и одлично познаје византијску и српску књижевност. Писао је похвале и посланице, житија и службе, а посебно место у српској књижевности заслужио је изванредном *Песмом Бојородици*.⁶²

Важно место у тој књижевности има и пећки монах и сликар Лонгин, који је стварао потпуно у духу средњовековне поезике. Приписује му се неколико песничких састава, а поуздано је његов *Акаџисџи светом њрвомученику Сџефану* (1596), чији је аутограф – једини у српском књижевном наслеђу – сачуван у манастиру Дечанима. С правом је истакнуто да у нашој старој богослужбеној поезији не постоје непосреднији и личнији стихови од оних које је Лонгин испевао у овом акаџисту.⁶³

Стваралачки лук старе књижевности завршио је пећки патријарх Пајсије у свестраном настојању да оснажи старе култове српских светих и установи нове – написао је житија и службе преподобном Симону (краљу Стефану Првовенчаном) и цару Урошу (1642) и *Повесно слово десјојџу Сџефану Шџиљановићу* (1630/1631).⁶⁴ Сва су та дела написана по обрасцима старе српске житијне и литургијске књижевности, али у њима већ провејава ново време у пишевом напору да традиционални књижевни израз уобличи на историцистички и ранобарокни

Сл. 133. Грачанички Октоих петогласник, ксилографија на л. 1v, 1538/1539. (МСПЦ)

начин,⁶⁵ што је до пуног изражаја дошло једно столеће касније и на другим просторима које је насељавао српски народ.

Од последњих деценија XII века, кад је више средњовековних жупа на простору омеђеном јужним обронцима Копаоника на северу, планином Голак на истоку, северним падинама Шар-планине на југу и Проклетијама на западу ушло у састав српске државе,

⁶⁰ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204–208; *Григорије Цамблук. Књижевни рад у Србији*.

⁶¹ Шпадијер, *Бојослужбени списи*, 597–603.

⁶² Трифуновић (Ђ.), *Димитрије Кантакузин*; Tachiaos, *Nouvelles considérations*, 171–182; Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 226–229.

⁶³ Шаkota, *Акаџисџи њрвомученику Сџефану*, 205–218; иста, *Зоџраф Лонџин*, 533–540; Шпадијер, *Тодић, Лонџин*, 570–572.

⁶⁴ Јовановић (Т.), *Књижевно дело џаџиријарха Пајсеја*.

⁶⁵ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 267–271.

ту је почео да се одвија интензиван духовни, културни и уметнички живот, неодвојиво повезан са оним у средишњим областима српске државе. И више од тога – од раног XIV до краја XVII века уметност на том подручју имала је, повремено и у дужем трајању, предводничку улогу у крилу српске културе.

Носиоци уметничког развоја били су припадници највише световне и црквене хијерархије: краљеви и цареви, архиепископи и патријарси, властела, епископи и ниже свештенство. Неки од њих (краљеви Милутин, Стефан Дечански и Стефан Душан, архиепископи Арсеније, Никодим и Данило II) подизали су ту своје најважније задужбине с гробним црквама. Не треба испуштати из вида ни то да су они и остали ктитори градили и цркве изван овог јужног подручја, што је било и очекивано будући да се радило о истој држави, о јединственом духовном простору, истој професионалној заједници и истој културној средини. Узгредну појаву су представљале римокатоличке богомоље у рударским и трговачким средиштима – о којима се углавном зна по писаним изворима – какве су, уосталом, биле грађене и у другим колонијама Дубровчана и Которана на територији средњовековне Србије. Припадници неког другог народа нигде и никад нису забележени као оснивачи или већи приложници цркава и манастира. После освајања тих крајева од Турака појавили су се, углавном у градовима, споменици исламске архитектуре, али су они имали своје особене одлике и припадали су потпуно другачијим уметничким токовима. Мешања двеју култура – хришћанске и муслиманске – није било, осим донекле у фолклору и примењеној уметности.

Градитељска дела настајала од XIII до XIX века, са изузетком оних која су подизали трговци придошлице и османски освајачи, припадају у целини развојним токовима српске архитектуре. Нека од тих дела имају у српској историји уметности водеће место, друга мање или више истакнут значај, а трећа представљају њихову пратећу појаву. На оним најзначајнијим, као што су Пећка патријаршија, Бањска, Богородица Љевишка, Грачаница или Свети арханђели код Призрена, јасно је изражена тежња ка неговању континуитета, а не испољавање локалних посебности. Ово истовремено значи да су грађевине о којима је било речи припадале главном току српске средњовековне архитектуре, обележеном, од

Студенице до призренских Светих арханђела, препознатљивим стваралачким спојем српске, византијске и западноевропске уметности.

Исто се запажа и на фрескама и иконама сачуваним у поменутих и другим црквама, како у њиховом програму и иконографији тако и у њиховим уметничким одликама и вредносним дометима. Прворазредна сликарска остварења у Пећи, на пример, не могу се разумети без Жиче и осталих споменика XIII века; фреске Богородице Љевишке стоје на почетку новог тока у српској уметности XIV столећа; том току припадају Грачаница, Краљева црква у Студеници, саборна црква манастира Хиландара и многи други споменици, укључујући, као њихову круну, фреске у Дечанима. Ова дела изводе грчки и српски сликари, најбољи у свом времену, од Михаила Астрапе из Солуна на самом почетку XIV века до Лонгина, Георгија Митрофановића или Радула у XVI и XVII столећу. Њихов је рад био без изузетка подређен стваралачким токовима српске средине: натписи на фрескама и иконама на српскословенском су језику, многобројни су портрети наручилаца, без прекида је негован особен ликовни језик и истрајно су уважавани критеријуми установљени у српској уметности још почетком XIII века.

Чињенице да су се у средишњим областима државе преко пола столећа налазили дворови владара, да је седиште Српске цркве непрекидно од XIII века било у Пећи и да су у тамошњим манастирима почивали краљеви, архиепископи, патријарси и пустиножители који су добијали светачке култове објашњавају зашто су се ту налазила нека од најважнијих средишта писмености и књижевног стварања. Своја дела у Пећи су писали архиепископи Данило II и Данило III, епископ Марко, зограф Лонгин и патријарх Пајсије, у Дечанима је стварао њихов игуман Григорије Цамблак, у Новом Брду Димитрије Кантакузин. Светачка житија и службе које су они саставили и песме које су написали припадају најлепшим остварењима српске књижевности од XIV до XVII века.

После ослобођења тих крајева од османске власти 1912. године они су се у сваком погледу, па и у уметничком, лако укључили у модерне културне токове своје државе, у токове с којима од краја XII века никада и није било значајнијих прекида.

